

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

İçindekiler Tablosu

<u>Eski Türk İnancı Hakkında Bazı Görüşler</u>	2
<u>Eski Türk İnançları Hakkındaki İlk Kaynaklar ve Bu Kaynakların Özellikleri</u>	3
1. O Dönemlerde Yazılmış Olup, Bahsedilen İnançlarla İlgili Bilgi Veren Yabancı Kaynaklar	3
A. Kültür Farklılıklarının Etkileri	3
B. Dilin İfade Şeklinde Zamanla Meydana Gelebilecek Değişimlerin Etkileri	4
2. Son Zamanlarda İlgili Coğrafî Sahalarda Yapılan ve Daha ziyade Folklorik Özellikler Gösteren Araştırmalar	7
3. Bahsedilen İnançları Yaşayanlar Tarafından Dolaylı veya Dolaysız Olarak Verilen Bilgilerin Bulunduğu Kaynaklar	8

Doç. Dr. Ahmet DOĞAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Eski Türk İnancı Hakkında Bazı Görüşler

İnanç, kültür kavramını meydana getiren, topluluklara millet olma özelliğini kazandıran önemli bir unsurdur. Dil, ortak geçmiş, geleceğe bakış vs. de kültürü meydana getiren diğer unsurlardandır. Şüphesiz, kültür kavramı içerisinde bu unsurların her birinin ayrı ayrı önemi vardır.

Türklerin İslâmîyet'ten önceki inanç sistemleri hakkında şimdiye kadar birçok şey söylenmiş olmasına rağmen kesin bir neticeye varılamadığı gibi, konuyla ilgili olarak ileri sürülen terimler ve terimlerin karşıladığı kavramlar arasında çok önemli farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Konuya genel açıdan yaklaştığımız takdirde, Türklerin İslâmîyet'ten önceki inanç sistemleri için, Toyonizm, Totemizm, Şamanizm, Gök Tanrı İnancı, Tek Tanrı Dini gibi terimlerin kullanıldığını görürüz. Ayrıca bu terimlerin karşıladığı kavramlar üzerinde de araştırmacılar farklı görüşlere sahiptir. Sahada çalışanların bir kısmı bu terimleri bir inanç sistemi yani bir din olarak gösterirken, diğer bir kısmı ise bunun bir din değil sadece gelişigüzel birtakım inançlar olduğunu iddia etmektedir.

Ziya Gökalp'e göre, tarih sahnesine çıktıktan sonra eski Türk dinine Toyonizm veya Nom ismi verilmektedir. Ziya Gökalp, eski Türk inancı hakkında açıklama yaparken de Şamanizm'in daha evvel Mâderî Totemizm devrinde bir din olduğunu söyler. Şamanizm'in Toyonizm'den sonra sihir mahiyetine girdiğini belirten Ziya Gökalp, Şamanizm'in, eski Türklerin dinî değil, sihrî bir sistemi olduğunu ifade eder.

Abdülkadir İnan, gerek o dönemlerde yazılan ve gerekse son dönemlerde bilhassa Altay ve Yakut sahalarında yapılan ve folklorik özellikler gösteren çalışmalardan elde edilen bilgileri âdeta olduğu gibi eserine aktarmıştır. Bu sebeple İnan'ın eserinde, Şamanizm'in zaman zaman özellik değiştirdiğini görebiliriz. Meselâ, eserde tek tanrı anlayışından bahsedilirken, karşımıza bir anda Tanrılar Panteonu şeklinde bir başlık çıkabilmektedir. Dolayısıyla Abdülkadir İnan tarafından özellikleri belirtilen Şamanizm'in ne olduğu veya ne olmadığı konusunda kesin netice çıkarabilmek oldukça zordur. Bize göre bunun sebebi birazdan da tenkit edeceğimiz gibi faydalanılan kaynakların tenkit süzgecinden geçirilmeksizin olduğu gibi esere aktarılmış olmasıdır. Abdülkadir İnan'ın eski Türk dini hakkında verdiği hükmü kendi ifadesiyle yazımıza aktarıyoruz: Buna rağmen biz 'eski Türk dinini' cihanşümûl iptidaî Şamanizm'in bir dalı (türü) olarak kabul ediyor, eski Türk dinine 'Şamanizm' de diyoruz".

Kafesoğlu da Şamanizm'i değerlendirirken; "Görülüyor ki, şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Yalnız, Eski ve Orta Çağlarda çok yaygın bulunan malûm sihirden farkı, bunun ferdî ve şahsî olmasına karşılık, şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerlerinde az veya çok kalabalık 'cemaat'lere sahip olmasıdır." dedikten sonra, burada özellikleri belirtilen şamanlığın sadece Asyalı Türk topluluklarına mahsus olmadığına, aksine dünyanın birçok bölgesinde ufak tefek ayrılıklar olmakla birlikte temel prensipler değişmemek şartıyla şamanlığın yaşadığına işaret etmektedir.

Kafesoğlu, GökTanrı'nın bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görüldüğünü ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunduğunu söyleyerek GökTanrı dininin eski Türklerin hâkim dini olduğunu ifade eder.

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Hikmet Tanyu ise, geniş araştırma ve incelemesinde Türklerde İslâmiyet öncesi Tek Tanrı inancı olduğu görüşünü vurgulamıştır.

Ayrıca bir inanç sistemi olduğu vurgulanmaksızın, eski Türk inancıyla ilgili birtakım terimlerin kullanıldığı eserler de bulunmaktadır. Ancak bu terimler bir araştırma ve incelemeye dayanmadan, sadece belirli gayelere matuf olarak kullanıldığı için, yani gelişigüzel kullanılan kelimeler olduğu için, bu eserlerden bahsetmenin lüzumlu olduğuna inanmıyoruz.

Eski Türk İnançları Hakkındaki İlk Kaynaklar ve Bu Kaynakların Özellikleri

Bize göre bu farklı düşüncelerin ve yorumların en önemli sebebi, elde bulunan sınırlı ve kanaatimizce çoğu güvenilir olmayan kaynaklara dayanarak, ne zaman başladığı belli olmayan ve İslâmiyet'e kadar devam eden milâttan önce V. yüzyıl hatta daha öncesinden, milâttan sonra tahminen X. asra kadar olan oldukça geniş bir zaman dilimini değerlendirmeye kalkışmaktır.

Hâlbuki konuya daha fazla açıklık getirebilmek için, kaynakları peşin hükümlere göre değerlendirmek yerine, elimizde bulunan kaynakları iyi tanımak, iyi yorumlamak ve bunlara göre hüküm vermek gerekmektedir. O hâlde öncelikle o dönemler hakkında bilgi veren kaynakların özelliklerini ortaya çıkarmak ve bu özelliklerin ışığı altında mevcut malzemelerden önemli olanları seçmek lâzımdır.

Türklerin İslâmiyet'ten önceki inanç sistemleri hakkında bilgi veren kaynakları özellikleri bakımından üç gruba ayırmamız mümkündür:

1. dönemlerde yazılmış olup, bahsedilen inançlarla ilgili bilgi veren yabancı kaynaklar,
2. Son zamanlarda ilgili coğrafî sahalarda yapılan ve daha ziyade folklorik özellik gösteren araştırmalar,
3. Bahsedilen inançları yaşayanlar tarafından dolaylı veya dolaysız olarak verilen bilgilerin bulunduğu kaynaklar.

Şimdi bu maddeleri sırasıyla inceleyelim:

1. O Dönemlerde Yazılmış Olup, Bahsedilen İnançlarla İlgili Bilgi Veren Yabancı Kaynaklar

Bu maddede bahsedilen yabancı kaynaklardan kasıt, o dönemlerde başka dillerde yazılan kaynaklardır. Bunlar genel olarak Arap ve bilhassa Çin kaynaklarıdır. Her ne kadar, eskilikleri itibarıyla bu kaynakların orijinal oldukları inkâr edilemezse de, esasen, orijinal olma özelliğinin, bahsedilen kaynakların mutlaka güvenilir oldukları anlamına gelmeyeceği de aşikârdır. Bu maddeye giren kaynakları birkaç yönden tenkit etmemiz mümkündür:

A. Kültür Farklılıklarının Etkileri

Birinci maddeye giren kaynaklara dikkat edilirse, bu kaynakların yorumlarını da birlikte getirdikleri görülmektedir. Yani bu kaynaklarda bahsedilenlerin doğru olması ile, bunlara

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

dayanılarak verilen hükümlerin doğru olması tamamen farklıdır. Öncelikle bunları yazanların farklı inançlara, farklı kültürlere, farklı hayat anlayışlarına sahip olduklarını unutmamak gerekir. Hâlbuki her kültürün, her inancın kendine has doğruları bulunmaktadır. Bir kültüre göre doğru kabul edilen şeyin bir başka kültürde yanlış kabul edilmesi; bir kültür yapısı içinde gelenek hâline gelen birtakım davranışların başka kültürler için hiçbir şey ifade etmemesi veya bir inanca ait iman, ibadet ve muamelât ile ilgili kavramların başka bir inanç sistemine göre daha farklı şekilde değerlendirilmesi gayet normaldir. Kısaca bir kültürdeki bir davranış şekli, değişik kültür mensupları tarafından yanlış değerlendirilebilir. O halde bu yorumlara dayanarak bir milletin inanç sistemi hakkında bilgi vermek yanlıştır, yanlış neticelere götürür.

Meselâ, Abdülkadir İnan'ın Wolfram Eberhard'dan naklen verdiği bilgiye göre, Çin kaynaklarında, M.Ö. 121 yılında yapılan bir HunÇin savaşından bahsedilirken, Çinlilerin aldıkları ganimetler arasında bir altın put olduğu belirtiliyor. Esasen bu basit bilgide dahi büyük bir yorum yapıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Bulunan şey bir gerçektir, ancak bunun put olarak değerlendirilmesi farklı kültüre mensup biri tarafından yapılan bir yorumdur. Gerçekten de ilk bakışta buradaki ifadenin akla hemen putperestliği getirdiği görülmektedir. Hâlbuki, ifadenin devamına dikkat edilirse bu puta benzer şeye tapılmadığını, sadece bunun karşısında Tanrı'ya kurban kesildiğini anlarız. Oysa bir şeyin put olarak kabul edilmesi ile kutsal kabul edilmesi birbirinden tamamen farklıdır. Zaten dikkat edilirse bütün inanç sistemlerinde mabud dışında kutsallık izafe edilen, saygı duyulan birtakım maddî veya manevî unsurlar da bulunmaktadır.

Bugünkü inancımızda da benzer anlayışı kolaylıkla görebiliriz. Bir Müslüman için cami kutsaldır ama put değildir; bir tespih, bir seccade kutsaldır ama put değildir; ekmek kutsaldır ama put değildir. İslâm dinine mensup kimselerin mihraba yönelerek secde etmelerini, İslâmiyet'i bilmeyen bir araştırmacının, Müslümanların İslâm kültüründe mihrap denilen duvardaki oyuk yere taptıklarını söylemesi elbette normaldir, ama yanlıştır. Tabîi verdiğimiz bu son örneği radyo, televizyon, gazete, dergi gibi günümüzün teknik imkânları içinde yetişen araştırmacılar için değil, saydığımız teknik imkânların henüz görülmediği, yani insanların birbirini bizzat gezip görerek tanıdığı ve değerlendirdiği dönemlerin araştırmacıları için düşünmemiz gerekmektedir. Buna göre, kutsallık ile put olma özelliği birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken kavramlardır.

Birinci maddeye Oğuz Kağan Destanı'na ait iki nüshayı da örnek olarak verebiliriz. Oğuz Kağan tek olmasına rağmen, Uygurca yazılmış Oğuz Kağan destanı ile Reşideddin'in Oğuznamesi arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Reşideddin Oğuznamesi tamamen son din İslâmiyet'in etkisinde şekillenmiştir. Aynı destanın iki nüshası arasındaki farkı, iki ayrı kültürün şekillendirmesi olarak yorumlamazsak nasıl değerlendirebiliriz?

B. Dilin İfade Şeklinde Zamanla Meydana Gelebilecek Değişimlerin Etkileri

Birinci maddeye aldığımız kaynakları zaman özellikleri itibarıyla da tenkit etmemiz mümkündür. Zira bu kaynakların günümüzden çok önce yazıya geçirilmiş olmaları, bu geniş zaman diliminde dilde tabîi olarak meydana gelebilecek birtakım değişiklikler, dolayısıyla anlama, yorumlama yanlışları bizi yanlış neticelere götürebilir. Bu söylediklerimizin daha iyi anlaşılabilmesi için, konuyla ilgili örnekleri özellikle kendimize ait eserlerden vermek istiyoruz. Bizzat kendi eserlerimiz olan Oğuz Kağan Destanı, Orhun Abideleri ve Dede Korkut gibi eserlerin dahi bizzat bizler için ne gibi ve ne denli problemler teşkil edebileceğini görmemiz, yabancı dillerdeki eserlerin çıkarabileceği problemlere ışık

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

tutacak, dolayısıyla bu eserlere ne kadar temkinli yaklaşmamız gerektiğini gösterecektir:

Orhun Abidelerindeki metinlerin günümüz Türkçesine çevrilmiş dört farklı nüshasını örnek olarak ele alalım: Orijinal metnin Türkçe olmasına rağmen, günümüz Türkçesine aktarılmış metinler arasında yoruma bağlı olarak birtakım farklar bulunmaktadır. Meselâ orijinali Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum şeklinde olan ve noktalama işaretleri bulunmayan ifade, Muharrem Ergin tarafından; "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kaganı, bu zamanda oturdum." şeklinde, Hüseyin Namık Orkun tarafından; "Göğe benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge Hakan bu zamanda (iktidar mevkiine) oturdum." şeklinde ve Talât Tekin tarafından "(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Ahmet Bican Ercilasun ise aynı cümleyi parçalara ayırarak daha geniş bir şekilde tahlil etmiştir. Sadece fikir vermek açısından, Ahmet Bican Ercilasun'un bu cümledeki Tengri teg ve Tengride bolmuş ifadeleri hakkındaki yorumlarını kısaca aktarmaya çalışacağız:

Ona göre birinci ihtimal olarak "tengri teg" ifadesinin; 1) Tanrı gibi, 2) gök gibi, göğe benzer, 3) "teg" edatının nispet i'si fonksiyonu ile "ilâhî", 4) yine "teg"e nispet i'si fonksiyonu yükleyerek, fakat bu defa "tengri"nin "gök" mânâsından hareketle "semâvî" anlamları düşünülebilir. Aynı şekilde "tengride bolmuş" ifadesi de 1) Gökte olmuş, 2) Gökten gelmiş (olmuş), 3) Tanrıdan olmuş şekillerinde düşünülebilir.

İkinci ihtimal olarak buradaki "tengri teg" ifadesinin, Bilge Kağan'ın değil "tengri"nin sıfatı olduğunu söyleyerek; 1) İlâhî gökte olmuş, 2) semâvî tanrıdan olmuş anlamlarını düşünebileceğimizi ifade ettikten sonra üçüncü bir ihtimal olarak da "tengri teg" in sıfat değil "bolmuş" in zarfı olabileceğini söyler ve bu ifadeden "Tanrı'nın gökte olması gibi gökte olmuş Bilge Kağan" mânâsının çıkarılabileceğini ifade eder.

Eski dönemlerde yazılmış olan metinlerin yaşayan dile aktarılması sırasında meydana gelebilecek anlama, yorumlama yanlışlarının bizi yanlış neticelere götürebileceğini, Oğuz Kağan destanından vereceğimiz bir örnekle de göstermeye çalışalım: Orijinali; Çerigde bir bidik kakız ir beg bar irdi. Çalang bulangdın korukmaz turur irdi olan ifade Büyük Türk Klâsiklerinde, "Asker arasında bir kahraman bey vardı. Ne tanrıdan ne de şeytandan korkardı." şeklinde; Türk Mitolojisi isimli eserde ise, "Çok cesur, çok alp bir beğ, ordu içinde vardı/Ne Tanrı, ne şeytandan, korku içinde vardı" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bize göre, buradaki ifade, Oğuz Kağan'ın, hayatı boyunca yaptıklarını yüce Tanrı'ya olan borcunu ödemek şeklinde ifade edilen anlayışa ters düşmektedir. Daha sonra vereceğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, destanın üç yerinde tengri kelimesi kullanılmıştır. Bu verdiğimiz örneğin asıl metninde ise, dikkat edersek, "tanrı" kelimesi yerine çalang, "şeytan" kelimesi yerine de bulang kelimesinin kullanıldığını görürüz. Baktığımız kaynakların bir kısmında bu kelimeleri bulamadık, bir kısmında ise kelimelerin "tanrı" ve "şeytan" anlamlarına rastlayamadık. Divanü Lügati'tTürk'te çalang kelimesinin tarifinde çalang yer ifadesinden hareket edilmiş ve "yanmış gibi siyah, ot bitmeyen, çorak yer" anlamı verilmiştir. Çalang kelimesine Clauson sözlüğünde de aynı anlam verilmiştir. Bulang kelimesi ise Divanü Lügati'tTürk'te bulunamayıp, Clauson sözlüğünde ise veranda, bir evin inşasındaki talimatlar şeklinde izah edilmiştir. Bahaeddin Ögel de bulang kelimesinin anlamını evin balkonu olarak vermektedir. Yani bu cümle günümüz Türkçesine aktarılırken metne müdahale edilmiş ve bir yorum yapılmıştır. Eğer bir araştırmacı asıl metne bakmadan günümüz Türkçesine çevrilmiş olan metinden istifade etmeye çalışırsa gayet tabii olarak hataya düşecek ve yanlış neticelere gidecektir. Tabii bizim asıl vurgulamak istediğimiz konu, buradaki hatalı çeviri değil, eski metinleri günümüz Türkçesine çevirmede

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

karşılaşılabileceğimiz zorluklar, dolayısıyla bu tip kaynakların ne derece güvenilir olduklarıdır.

Şimdi de yazıya geçiriliş dönemi olarak günümüze daha yakın bir eser üzerinde duralım. Dede Korkut destanî hikâyelerinin hâlen anlaşılamayan yerlerinin bulunduğu hepimizin malûmudur. Bunlardan birini ele alalım: Bamsı Beyrek boyunda Bamsı Beyrek tutsaklıktan kurtularak iline gelir. Bamsı Beyrek'in nişanlısı Banu Çiçek ile Yalancı Oğlu Yaltacuk'un düğünleri vardır ve Yalancı Oğlu Yaltacuk ile birkaç kişi yüzüğe ok atmaktadırlar. Beyrek'e, çekmesi için kendi yayını getirirler. Metnin buradan sonraki kısmını olduğu gibi alıyoruz: "Beyrek yayı gördüğünde yoldaşların andı ağıladı, aydur:

*Tul tulara girdüğüm tulararı
Duharlıyı koduğum yağı yurdu
Elümde kıl kişlüm aygır malı
Aygır virüp alduğum ağ tozlu katı yayum
Buğa virüp alduğum boğma kirişüm
Buñlu yirde kodum geldüm
Otuz tokuz yoldaşum iki argışum didi.*

Muharrem Ergin, eserinin sözlük kısmında, bu nazım şeklinde yazılan metindeki "tul", "tular" ve "tulalar" kelimelerine anlam verememiştir.

Şiirin ilk iki mısrasını;

*tul tulara gerdüğüm
Tuladarı duharlıyı koduğum.*

şeklinde okuyan Orhan Şaik Gökyay da çalışmasının sözlük kısmında bahsedilen kelimelere karşılık verememiştir.

Samed Elizade bu kısmı;

*Tul tolara girdiğim,
Tuladarı, doharlıyı godığım*

şeklinde okumuş ve bu kelimelerin tam olarak anlaşılamadığını söyleyerek birtakım yorumlarda bulunmuştur. Bu kelimelerin anlaşılamaması; yanlış okumadan kaynaklanabileceği gibi, yazıya yanlış geçirmekten ve bu kelimelerin dilden düşmesi veya şekil değiştirmesinden de kaynaklanabilir.

Verdiğimiz bu örnekler, sanırız, eski dönemlerde yazılmış metinlerin günümüze aktarılmasının zorluklarını açıkça göstermektedir. O hâlde milâttan önceki dönemlere ait Çin kaynaklarını da aynı mantıkla değerlendirebilmeliyiz. Nasıl ki, Oğuz Kağan Destanı'nda Orhun Abidelerindeki metinlerde, Dede Korkut metinlerinde kayıtlı birtakım ifadeler, bugün birbirinden çok farklı şekillerde yorumlanabiliyorsa, günümüzden yirmi yirmi beş asır öncesine ait Çin vesikaları da birbirinden farklı şekillerde yorumlanabilir. Hâlbuki, bu vesikalardan bize aktarılan bilgileri genellikle olduğu gibi kabul ederek, kendi kültürümüz hakkında kesin hükümler veriyoruz, bir başka ifadeyle başkaları bizim yerimize

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

hüküm veriyor. Ayrıca günümüz Çinçesine aktarılan bu metinlerin Türkiye Türkçesine tercüme edilmesi problemi vardır. Türkiye’de Çinçeyi bilen Türk Dili ve Edebiyatı araştırmacı sayısı çok azdır. Bu durumda, sadece birkaç kişinin yaptığı tercümelere güvenmek durumunda kalıyoruz. Günümüz Çinçesine çevrilen metinlerin bir başka dile çevrilerek daha sonra Türkçeye tercüme edilmesi de beraberinde başka problemler getirmektedir. Kısaca, kendi dilimizde yazılan ifadeler bile birbirinden bu kadar farklı yorumlanabiliyorsa, yabancı dillerde yazılan kaynaklardaki değerlendirmelere daha bir şüpheyle bakılması gerektiği kanaatindeyiz.

2. Son Zamanlarda İlgili Coğrafi Sahalarda Yapılan ve Daha ziyade Folklorik Özellikler Gösteren Araştırmalar

Bu maddeye giren kaynaklar ise, zaman açısından güvenilir değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İslâmiyet’ten önce olmakla birlikte, başlangıcı belli olmayan zamanın inançları veya inanç sistemleri hakkında günümüz yaşantısına bakarak hüküm vermek yanlıştır. Çünkü, İslâmiyet’ten önce de birçok din mevcut idi. Ancak bu dinler bir müddet sonra bozulmaya başlamış, hatta zaman içinde tamamen değişmiş, ilk döneme ait özelliklerini kaybetmiştir. Dinlerde iman bahsi ibadet ve muamelâtta daha önce geldiği için, yani daha önemli olduğu için bu maddelerde verilen bilgiler, ipuçları iman, yani itikat hakkında doğru bilgileri veremez; belki sadece ibadet ve muamelât hakkında birtakım ipuçları (bilgiler değil) verebilir. Bırakalım iman, itikat konularını, ibadet ve muamelât konularında dahi bu kaynakların verdiği bilgiler bizleri büyük ihtimalle yanlış neticelere götürecektir. Dolayısıyla bahsedilen coğrafi sahalardaki birtakım inançlara, âdet, gelenek ve göreneklere bir inanç sistemi, yani bir din demek doğru olmadığı gibi; bu inanç, âdet, gelenek ve göreneklere daha eski dönemler için belirleyici bir özellik olarak almak ve bunları o dönemlerin bir inanç sistemi, bir dini olarak kabul etmek de yanlış olur.

Meselâ, bilhassa Radloff’un (1837-1918) sahayla ilgili araştırmalarını inkâr etmemiz mümkün değildir. Ancak bu çalışmalara da şüpheyle bakmak ve bunları çok iyi tetkik etmek gerekir. Çünkü Radloff da dahil olmak üzere bu sahada çalışan yabancı veya Türk araştırmacıların bugünkü veya bundan yüz, yüz elli yıl önceki Altay ve Yakut sahalardaki inançlara, âdet, gelenek ve göreneklere bakarak, günümüzden en az on asır yani bin yıl öncesine ait inanç hayatına dair hüküm belirtmeye, o döneme ait inançları, hele hele inanç sistemini izah etmeye çalışmaları mantık sınırlarını zorlamaktadır. Esasen verilen hükümler sadece on asır öncesine değil, geçmiş milâttan öncelere kadar gidebilen geniş bir zaman dilimine, yani aşağı yukarı on beş asırlık bir zaman dilimine inhisar etmektedir. Üstelik bahis mevzuu olan dinin III. ve IV. asırlarda Zerdüşizm, Budizm ve Hıristiyanlığın; VII., VIII. asırlarda da Maniheizm’in tesirinde kaldığı görüşünün kabul edilmesi bile bahsedilen inanç sisteminin büyük bir değişikliğe uğraması, bozulması anlamına gelmektedir.

Kısaca, İslâmiyet’ten önceki Türk inancı, gerek zamanla bu inançta meydana gelen değişiklikler, bozulmalar ve gerekse farklı inançların etkileri sebebiyle bugünkü Altay, Yakut bölgelerindeki görünümünü kazanmıştır. Dolayısıyla bu ifadeyi tersinden söylersek, eğer bugünkü Altay, Yakut bölgelerindeki inançlardan değişiklik, bozulma ve farklı inançların etkileri temizlenebilirse İslâmiyet’ten önceki Türk inancı karşımıza çıkacaktır.

3. Bahsedilen İnançları Yaşayanlar Tarafından Dolaylı veya Dolaysız Olarak Verilen Bilgilerin Bulunduğu Kaynaklar

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Üçüncü maddeye giren kaynaklar, bahsedilen kaynaklar arasında en güvenilir olanlarıdır. Çünkü bu kaynaklar, bahsedilen dönemlerle ilgili bilgilerin, bizzat o dönemlerde ve o hayat tarzını yaşayanlar tarafından verildiği kaynaklardır. Bu gibi eserlerde yakalayacağımız ipuçları bizim için çok önemlidir. Dolayısıyla, o dönemlerden kalan eserlerimiz en ince ayrıntılarına kadar tetkik edilmelidir. Eserden hareket ederek müessire varmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Şimdi bir dinin en önemli kavramı olan Allah kavramının İslâmiyet'in kabulünden önceki dönemlerde Türklerdeki görüntüsüne bakalım. Esasen, yazımızın, bu mevzuda yazılmış olan diğer yazılardan farkı da, bizim, kendimize ait eserlerden faydalanarak, o dönemin inançlarına bir yorum getirmeye çalışmamızdır.

Yazımızın bu kısmında kök ve tengri kelimelerinin kullanılışlarından faydalanarak Türklerin İslâmiyet'ten önceki dönemde de tek tanrılı bir inanca sahip olduklarını; tengri kelimesinin metinlerde tek başına da kullanılabilmesi sebebiyle de Gök Tanrı'ya değil, Allah kelimesinin karşılığı olan Tanrı'ya, yüce Tanrı'ya inandıklarını izah etmeye çalışacağız.

Türklerin İslâmiyet'ten önceki yaşantılarıyla ilgili olarak bilgi veren en önemli kaynaklar şimdilik Oğuz Kağan Destanı ve Orhun Abidelerindeki metinlerdir. Oğuz Kağan destanının milâttan önce II. asırda doğduğu sanılmaktadır. Orhun Abideleri ise milâttan sonra VIII. asrın ilk yarısında yazıya geçirilmiştir. Oğuz Kağan Destanı'nın, zaman olarak daha eski olduğu hâlde, çok daha sonraları yazıya geçirilmiş olması, bu eseri, Orhun Abidelerindeki metinlere göre ikinci plâna itmimizi gerektirmektedir. Buna rağmen yazımızın iki önemli kaynağından biri olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Orhun Abidelerindeki metinlerin, toplumun ileri gelenleri tarafından yazılmaları, metinlerde verilen bilgilerin kıymetini daha da artırmaktadır. Hatta bize göre, Orhun Abideleri ne kadar önemliyse, ifade edilen düşüncelerin budundan biri tarafından değil de, hakan, vezir gibi kimseler tarafından dile getirilmeleri de en az o kadar önemlidir. İşte bu iki özelliğiyle Orhun Abideleri Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biridir.

Hemen belirtelim ki, bu gibi metinleri, sadece gramer kitapları ve sözlükler kullanarak anlamak mümkün değildir. En az bunlar kadar, metni duymak, hissetmek, hatta tabiri caizse yaşamak gerekir kanaatindeyiz.

Oğuz Kağan Destanı'nı ve Orhun Abidelerindeki metinleri tetkik ettiğimiz zaman, inanç kavramıyla ilgili olarak çeşitli kelimelerin kullanıldığını görürüz ki, bize göre bu kelimeler dikkatle ele alınmalıdır.

Gerek Oğuz Kağan Destanı'nda ve gerekse Orhun Abidelerindeki metinlerde geçen kök ve tengri ifadeleri direkt olarak inançla ilgili olmaları veya o şekilde yorumlanmaları sebebiyle üzerinde önemle durulması gereken kelimelerdir. Bu sebeple, önce bu kelimeler üzerinde, daha sonra da yine İslâmiyet'ten önceki inançlarla ilgili olmaları sebebiyle Orhun Abidelerindeki metinlerde karşılaştığımız iduk, uçmak, umay ve yersu kelimeleri ile bu kelimelerin metinlerde geçen anlamları üzerinde durarak, Türklerin İslâmiyet'ten önceki, daha doğrusu Oğuz Kağan Destanı'ndaki ve Orhun Abidelerindeki metinlerde görülen inanç sistemi hakkında fikir yürütmek istiyoruz.

Kök ve tengri kelimelerinin Oğuz Kağan Destanı ve Orhun Abideleri metinlerindeki kullanılışlarını şu şekilde açıklayabiliriz:

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Kök kelimesi, gerek Oğuz Kağan Destanı ve gerekse Orhun Abideleri metinlerindeki kullanılışları sebebiyle, üzerinde önemle durulması gereken bir kelimedir. Kelimenin Oğuz Kağan Destanı'nda yüce; mavi, boz, gök (renk) ve gök (sema) anlamlarının yanı sıra bir de özel isim olarak kullanıldığını görüyoruz:

Kök kelimesi yüce anlamıyla tengri kelimesinin bir sıfatı olarak iki yerde kullanılmıştır: Ay kaganum, senge çaşgu bolsungıl tüzün, ay kaganum senge; tülük bolsungıl tüzün: negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün; tala turur yirni urugungga birtürsün, tep tedi. "Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, senin hayatın hoş olsun. Yüce Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarısın. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın."

Ay oğullar, köp men aşdum, uruşgular köp men kördüm; çıda bile ok köp atdum, aygır birle köp yürüdüm; düşmanlarını ıglagurdum, dostlarımı men kültürdüm, kök tengrige men ötedim; senlerge bire men yurdum. "Ey oğullarım, ben çok aşım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağılattım; dostlarımı güldürdüm. Ben yüce Tanrı'ya (borcumu) ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum."

Tengri kelimesini açıklarken daha geniş olarak ele alacağımız gibi, verilen örneklerdeki kök kelimelerinin yüce anlamını ifade etmeleri daha mantıklıdır. Bir başka deyişle ibadet edilenin ismi Gök Tanrı değil, sadece "Tanrı"dır; "gök" anlamını taşıdığı kabul edilen kök kelimesi ise sadece bir sıfattır ve "yüce" anlamı taşımaktadır.

Kök kelimesi, Oğuz Kağan'ın çocukluğunu, oşul ogulnung önglüki çiragi kök irdi, ağızı ataş kızıl irdi, közleri al, saçları kaşları kara irdiler irdi. yakşı nepsikilerdin, körüklügrek irdi. "Bu çocuğun yüzü gök; ağız ateş (gibi) kızıl; gözleri elâ; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi." ve Tanrı'ya ibadetini anlatan, kökdün bir kök yaruk tüşdi. kündün ay aydın kogulgulugrak irdi. oguz kagan yürüdi. "Gökten bir gök ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü." cümlelerde gök (renk) anlamında kullanılmıştır. İkinci örnek cümledeki kök kelimelerinden birincisinin ise gök (sema) anlamında olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Aşağıya aldığımız örnek cümlelerde ise, kök kelimesinin Oğuz Kağan Destanı'nda mavi, boz, gök (renk) anlamlarında, böri, yani kurt kelimesiyle birlikte kullanıldığı görülür: Ol yarukdun kök tülüklüg, kök çallug bedik bir irkek böri çıkdı. oşul böri oguz kaganga söz birip turur irdi. takı tedi, kim: ay ay, oguz, urum üstige sen atlar bola sen; ay ay, oguz tapukunglarga men yürür bola men, tep tedi. "O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'a hitap etti ve; 'Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum.' dedi."

Kene andın song oguz kagan kurıkannı türtürdi, kitdi. kürdi, kim: çerigning tapukları da kök tülüklüg, kök çallug bedik bir irkek böri yürügüde turur. ol böriñing artların kadaglap yürügüde turur irdiler irdi. "Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdü ve gitti. Gördü ki, askerinin önünde gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir."

Bir neçe künlerdin song kök tülüklüg, kök çallug bu bedik irkek böri turup turdı. "Gök tüylü ve gök yeveli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu."

Takı ilgerü kitdiler. andın song oguz kagan kene kök tülüklüg, kök çallug irkek böri kördi. uşbu kök böri oguz kaganga aytdı, kim: amtı çerig birle mundun atlang, oguz, atlap il

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

künlerni, beglerni kiltürgil, men senge başlap yolnı körgürür men, tep tedi. tang irte boldukda, oguz kagan kördi, kim: irkek böri çerigning tapuklarıda yürügüde turur, sevindi. ilgerü kitdi. "Yine ilerlediler. Ondan sonra Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yelesi erkek kurdu gördü. O kurt Oğuz Kağan'a; 'Şimdi, Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür; ben önden sana yol gösteririm' dedi. Tan ağarınca, Oğuz Kağan gördü ki erkek kurt askerin önünde yürümektedir; sevindi ve ilerledi."

Kene bir kün kök tülüklüg, kök çallug irkek böri yürümeyin turdı. oguz kagan takı turdı. "Yine bir gün gök tüylü ve gök yelesi erkek kurt durdu. Oğuz Kağan da durdu."

Andın song kene bu, kök tülüklüg, kök çallug irkek böri birle sındu, takı tanggud, takı şagam yınggaklarıga atlap kitdi. "Ondan sonra yine bu gök tüylü ve gök yelesi erkek kurtla Hint, Tangut ve Suriye taraflarına yürüdü."

Görüldüğü gibi, renk bildiren "gök" anlamındaki kök kelimesi ile böri "kurt" kelimesi farklı şekillerde yanyana kullanılmıştır. Esasen destanın altı yerinde ifadenin kök tülüklüg, kök çallug böri "gök tüylü, gök yelesi kurt" şeklinde kullanılması, yani kök kelimesinin, böri kelimesinin değil de, tülük ve çal kelimelerinin sıfatı olarak kullanılması sebebiyle bu ifade şekli esas alınmalıdır.

Kelimenin günümüze "boz kurt > bozkurt" şeklinde taşınması da bunu teyit etmektedir. Bu sebeple verilen örnek cümlelerin altıncısında ve aşağıya aldığımız metinde geçen kök böri kullanılışlarını da gök renkli kurt şeklinde anlamamız daha doğru olur. Aynı şekilde yine örnek cümlelerde görülen oşul böri, ol böri ifadelerini de gök tüylü, gök yelesi kurtun, sıfatı kullanılmamış ifade şekilleri olarak kabul etmek gerekir.

*Men sinlerge boldum kağan,
alahng ya takı kalkan,
tamğa bizge bolsun buyan,
kök böri bolsungıl uran;
temür çıdalar bol orman,
av yirde yürüsün kulan,
takı tulkay, takı müren,
kün tuğ bolgıl, kök kurıkan.*

*Ben sizlere oldum kağan,
Alalm yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan,
Boz kurt olsun (bize) uran;
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök kurıkan.*

Bir örnekte ise kök kelimesinin gök (renk) veya yüce/yüksek anlamında ama bu defa gök (sema) anlamındaki tengri kelimesinin sıfatı olarak kullanıldığını görüyoruz: anung başında ataş lug yaruklug bir mengi bar irdi, altun kazuk teg irdi, oşul kız antag körüklüg irdi kim:

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

külse, kök tengri küle turur; ıgılasa, kök tengri ıgılaya turur; oguz kagan anı gördükde usı kalmadı, kitdi, sevdi, aldı. "Başında (alınında?) ateşli ve parlak bir beni vardı, Demir Kazık (kutup yıldızı) gibi idi. O kız öyle güzeldi ki, gülse, gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema gülüyor; ağlasa, gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema ağlıyordu. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti; sevdi, aldı."

Bir cümlede ise, kök kelimesi Oğuz Kağan'ın çocuklarının birine özel isim olarak verilmiştir: Birinçisige kök at koydılar, ikincisige tag at koydılar, üçüncüsüge tengiz at koydılar. "Birincisine Gök adını koydular; ikincisine Dağ adını koydular; üçüncüsüne Dengiz (Deniz) adını koydular."

Kök kelimesi Orhun Abidelerindeki metinlerde de hem yüksek/yüce hem de gök (renk) anlamlarına gelebilmektedir: Üze kök tengri asra yagız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış. "Üstte gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış."

Tengri kelimesi de gerek Oğuz Kağan Destanı'nda ve gerekse Orhun Abidelerindeki kullanılışları sebebiyle üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir diğer kelimedir. Tengri kelimesi Oğuz Kağan Destanı'nda Tanrı ve sema yani gök yüzü anlamlarında kullanılmıştır.

Tanrı anlamındaki tengri kelimesi, iki yerde kök kelimesiyle birlikte, yani kök tengri şeklinde kullanılmıştır ki, daha önce de verilen örneklerin tekrarında fayda vardır düşüncesiyle, aynı örnekleri bir defa daha veriyoruz: Ay kaganum, senge çaşgu bolsungıl tüzün, ay kaganum senge; türlük bolsungıl tüzün: Negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün; tala turur yirni urugungga birtürsün, tep tedi. "Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, senin hayatın hoş olsun. Yüce Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın."

Ay oğullar, köp men aşdum, uruşgular köp men kördüm; çıda bile ok köp atdum, aygır birle köp yürüdüm; düşmanlarını ıglagurdum, dostlarumnu men kültürdüm, kök tengriye men ötedim; senlerge bire men yurdum. "Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağılattım; dostlarımı güldürdüm. Ben yüce Tanrı'ya (borcumu) ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum."

Oğuz Kağan destanının iki yerinde de Tanrı anlamındaki tengri kelimesinin tek başına kullanıldığını görüyoruz: kene künlerde bir kün oguz kagan bir yirde tengrini çalburguna irdi, karangguluk keldi. "Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı." tengri senge yir birip buçurmuş bolup turur. men senge başumnu kutumnu bire men. bigü birip, dostlukdın çıkmaz turur men, tep tedi. "Tanrı sana yer vermek lütfunda bulunmuş; ben sana başımı ve devletimi veriyorum; sana vergi veririm ve dostluktan çıkmam dedi."

Destanda, Tanrı anlamındaki tengri kelimesinin, kök tengri ifadesinin yanı sıra tek başına da kullanılması, kök kelimesinin sıfat olarak kullanıldığını göstermek için yeterlidir. O hâlde Türklerin Gök Tanrı'ya değil, gök Tanrı'ya, yani yüce Tanrı'ya inandıklarını söylememiz doğru olur kanaatindeyiz.

Aşağıya aldığımız örnek cümlede ise tengri kelimesinin Oğuz Kağan Destanı'nda, gök (sema) anlamında kullanıldığı görülür: anung başında ataş lug yaruklug bir mengi bar irdi,

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

altun kazuk teg irdi, oşul kız antag körüklüg irdi kim: külse, kök tengri küle turur; ıgılasa, kök tengri ıgılaya turur; oguz kagan anı gördükde usı kalmadı, kitdi, sevdi, aldı. "Başında (alnında?) ateşli ve parlak bir beni vardı, Demir Kazık (kutup yıldızı) gibi idi. O kız öyle güzeldi ki, gülse, gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema gülüyor; ağlasa, gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema ağlıyordu. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti; sevdi, aldı."

Tengri kelimesi, Orhun Abidelerindeki metinlerde de Tanrı, gök (sema) ve yüce/yüksek anlamlarında kullanılmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla metinlerin elli bir yerinde tengri kelimesi bulunmaktadır. Bunlardan en az otuz tanesi Allah kelimesinin bir sinonimi yani eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Esasen, metinlerin dinî gayelerle yazılmamış olması sebebiyle, bunu, Orhun Abideleri döneminde yaşayan Türklerin inançlarına bağlılıklarında ölçü olarak kabul etmemiz de mümkündür. Aşağıya aldığımız örnek cümlelerde bu kullanılışlar açıkça görülmektedir:

Tengri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum. "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum."

Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yağıg baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlıgıg yükündürmüş. "Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş."

Tengri küç birtük üçün kanım kagan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn teg ermiş. "Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş."

Aşağıya aldığımız iki örnekte görüldüğü gibi, tengri kelimesi Orhun Abidelerindeki metinlerde gök (sema) anlamında da kullanılmıştır:

Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. "Üste gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış."

Türk Oguz begleri budun eşiding: Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun ilingin törüngin kim artatı (udaçı erti)? "Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üste gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?"

Bu örnek cümlelere, yazımızın önceki kısımlarında temas ettiğimiz bir ifadeyi ve bu ifadenin günümüz Türkçesine farklı aktarılış şekillerinden tarafımızca çıkarılmış yorumları ve sonra da bahis konusu ifadeden bizim anladığımızı söylemeye çalışacağız.

Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum ifadesine ait, yazımızın daha önceki kısımlarında kaydettiğimiz Muharrem Ergin, Namık Kemal Orkun ve Talât Tekin'in yorumlarındaki tanrıkağan ilişkisinin tarafımızdan anlaşılan şekilleriyle tekrar yazmak istiyorum:

Muharrem Ergin'in bahis konusu olan ifadeyi Türkiye Türkçesine aktarma şekli tarafımızdan birkaç şekilde anlaşılabilir. Aşağıya aldığımız şemada da görüldüğü gibi; birinci şekilden anladığımıza göre;

Türk Bilge Kağan, Tanrı gibi gök'te olmuştur, yani Tanrı, gök kelimesinin bir sıfatı gibi kullanılmıştır. Veya aşağıdaki şemadan da anlaşılacağı gibi;

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Türk Bilge Kağan da, tıpkı Tanrı'nın gökte olması gibi gökte olmuştur. Şayet Muharrem Ergin'in bu aktarısını tengri teg ifadesinden sonra virgül (,) varmış gibi düşünürsek; şemada da görüldüğü gibi, bu defa Türk Bilge Kağan'ın iki vasfıyla karşılaşıyoruz: Türk Bilge Kağan, hem Tanrı gibidir hem de gökte olmuştur.

İfademizin, Namık Kemal Orkun'un Türkiye Türkçesine aktarması ise tarafımızdan şu şekilde anlaşılmaktadır:

Görüldüğü gibi buradan bizim anladığımız, birinci tengri kelimesi ikincisinin sıfatıdır ve her iki tengri kelimesi de gök (sema) anlamında kullanılmıştır.

Talât Tekin'in aktarısını ise, "tengri teg" ile "tengride" ifadeleri arasında (ve) bağlacının kullanılmış olması sebebiyle doğrudan doğruya aşağıdaki şekilde anlıyoruz:

Yani Bilge Kağan hem tanrı gibidir hem de tanrıda olmuştur.

Ahmet Bican Ercilasun, yorumlarını kelime grupları hâlinde ifade ettiği için, bizim ayrıca bunları tekrarlamamıza gerek yoktur.

Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum ifadesinin tarafımızdan anlaşılan şeklini vermeden önce burada bulunan iki ek üzerinde durmak istiyoruz. Bu eklerden biri tengride ifadesinde yer alande eki, diğeri ise ödke kelimesinde yer alan ke ekidir.

Orhun Abidelerindeki metinlerde isimlere gelen bulunma hâl ekinin (da,de,ta,te) zaman zaman ismin ayrılma fonksiyonunu da üstlendiğini görüyoruz. Orhun Abidelerindeki metinler üzerine çalışmalarıyla bilinen Elisa Şükürlü de "Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili" isimli eserinde bu eklerin fonksiyonlarını maddeler hâlinde sıralarken, üçüncü maddede; bu eklerin, isim ile fiil arasında gramatik ilgi kurduğunu; işin ve hareketin çıkış noktasını bildirdiğini ifade eder. Şükürlü, bu sebeple, eski Türk yazılı abidelerinin diliyle ilgili bazı makale veya monografik eserlerde bu ekin çoğu zaman "bulunmaayrılma hâl eki" şeklinde izah olunduğunu kaydettikten sonra, bunlarla ilgili olarak, yine Orhun Abidelerinden birkaç örnek verir:

Tüpüt kağanta bölön kalti "Tibet hanlığından bölön geldi."; Tabğaç kağanta badizçi kalürtim. "Tabğaç hanlığından nakkaş getirttim." ka,ke yönelme hâl ekinin ise, Orhun Abidelerindeki metinlerde zaman zaman bulunma hâl eki fonksiyonunu da üstlendiği görülmektedir. Yine aynı araştırmacı Orhun Abidelerinde isimlere gelen yönelme hâl ekinin (ka,ka) fonksiyonlarını sıralarken, ikinci maddede ekin bulunma fonksiyonu için örnekler vermektedir:

Kültigin kon yılka yiti yağirmika uçdı, tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertimiz "Kültigin koyun yılında, on yedinci gün öldü, dokuzuncu ayın yirmi yedisinde (onu) defnettik."

Esasen bahis mevzuumuz olan ifadeyi Türkiye Türkçesine aktaran Muharrem Ergin, Hüseyin Namık Orkun ve Talât Tekin de ödke kelimesini "zamanda" şeklinde aktarmışlardır.

Faydalandığımız bu bilgiler doğrultusunda Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum ifadesinden anladığımızı şu şekilde şemalandırabiliriz:

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Dikkat edilirse bizim çizdiğimiz şema ile Muharrem Ergin'e ait ikinci şema ve Hüseyin Namık Orkun'a ait şema arasında benzerlik bulunmaktadır. Bizim yorumumuzu du ikisinden ayıran fark kelimeleri ve ekleri farklı anlamamızdan kaynaklanmaktadır.

Bize göre buradaki tengri kelimelerinin her ikisi de "Tanrı" anlamında kullanılmıştır; teg kelimesi ise "benzer" anlamındadır. Yani tengri teg tengri ifadesi, bizce, "Tanrı'ya benzer Tanrı" anlamında kullanılmıştır. İlk bakışta bu ifade anlamsız gibi gelebilir. Ama kanaatimizce, burada, Tanrı'nın bir vasfı ifade edilmiştir, hatta özellikle vurgulanmıştır: Sadece kendisine benzeyen, kendisi dışında hiçbir şeye benzemeyen Tanrı. Aslında buna benzer bir ifadeyi Dede Korkut hikâyelerinin mukaddime kısmında da görebiliyoruz: "Dede Korkut gine soylamış, görelüm hanum ne soylamış: Ağız açup öger olsam üstümüzda Tanrı görklü. Tanrı dostı din serveri Muhammed görklü. Muhammedün sağ yanında namaz kılan Ebû Bekir Sıddık görklü. Ahır sıpara başıdur amme görklü. Hecesinleyin düz okınsa yasin görklü. Kılıç çaldı din açdı şâhı merdan Ali görklü. Alinün oğulları Peygamber nevaleleri Kerbelâ yazısında yezidîler elinde şehid oldı Hasan ile Hüseyin iki kardeş bile görklü. Yazılup düzilüp gökden indi Tanrı ilmi Kur'ân görklü. Ol Kur'ân'ı yazdı düzdi ulemalar öğreninçe küydi piçdi âlimler serveri Osman Affan oğlu görklü. Alçak yirde yapılupdur Tanrı ivi Mekke görklü. Ol Mekke'ye sağ varsa esen gelse sıdkı bütün hacı görklü. Sağış güninde ayna görklü. Ayna günü okıyanda kutbe görklü. Kulak urup dinleyende ümmet görklü. Minarada banlayanda fakı görklü. Dizin basup oturanda halal görklü. Dulumından ağarsa baba görklü. Ağ südin toya emzürse ana görklü. Yanaşup yola girende kara buğur görklü. Sevgülü kardaş görklü. Yanal ala iv yanında dikilse gerdek görklü., uzunca tenefi görklü. Oğul görklü. Kamusına benzemedi, cümle âlemleri yaradan Allah Tanrı görklü."

Dikkat edilirse bu metinde sadece canlı varlıklar değil, aynı zamanda cansız varlıklar da bulunmaktadır. Bu durumda, metinde geçen kamu sözünü her şey anlamında; kamusına benzemedi ifadesini de (hiç kimseye değil de) hiçbir şeye benzemedi şeklinde anlamamız gerekir. Yani, buradan, "Tanrı hiç kimseye benzemez" anlamını değil, "Tanrı hiçbir şeye benzemez" anlamını çıkarmak gerekir. Böyle olunca asıl metnimizdeki tengri teg ifadesi ile kamusına benzemez ifadesi aynı anlamdadır. Aradaki fark, ilk cümlelerin olumlu, ikinci cümlelerin olumsuz kurulmuş olmasıdır ki, bu, tamamen üslûpla ilgilidir.

Verdiğimiz bu örneklerden şu sonuçları çıkarmamız mümkündür:

1. Kök kelimesi, Oğuz Kağan Destanı'nda yüce; mavi, boz, gök (renk) ve gök (sema) anlamlarında; Orhun Abidelerindeki metinlerde ise yüce ve mavi, gök (renk) anlamlarında kullanılmıştır. Tengri kelimesi ise, Oğuz Kağan Destanı'nda Tanrı ve gök (sema); Orhun Abideleri'ndeki metinlerde bu iki anlamın yanı sıra yüce/yüksek anlamında kullanılmıştır. Tanrı anlamındaki tengri kelimesinin gerek Oğuz Kağan Destan'ında ve gerekse Orhun Abidelerindeki metinlerde kök tengri ifadesinin yanı sıra sadece tengri şeklinde de kullanılması, kök kelimesinin yüce anlamında, tengri kelimesinin bir sıfatı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca ibadet edilenin ismi Gök Tanrı olsaydı her iki metinde de sadece kök tengri ifadesinin kullanılması gerekirdi. Bu sebeple, her iki metinde de ibadet edilenin ismi "Gök Tanrı" değil, sadece "Tanrı"dır.
2. "Tanrı" anlamını veren tengri kelimesi gerek Oğuz Kağan Destanı'nda ve gerekse Orhun Abidelerindeki metinlerde sadece teklik olarak kullanılmış olup, metinlerin hiçbir yerinde "tanrılar" anlamında kullanılan bir kelime yoktur. Bu durum, gerek

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Oğuz Kağan Destanı döneminde ve gerekse Orhun Abidelerinin yazıldığı dönemlerde Türklerin tek tanrılı bir dine inandıklarına işaret etmektedir. Yine ne Oğuz Kağan Destanı'nda ne de abidelerdeki metinlerin hiçbir yerinde iptidaî inançlardan, töslerden veya putlardan bahsedilmediği gibi, "Tanrı" kelimesinin sinonimi olarak da tengri kelimesi dışında, Kuday, Kayrakan veya Ülken/Ülgen gibi kelimelerin kullanılmadığını özellikle vurgulamak istiyorum.

3. Tengri kelimesinin Oğuz Kağan Destanı'nda Tanrı anlamı dışında, gök (sema) anlamında, Orhun Abidelerindeki metinlerde ise bunlara ilâveten yüce anlamında; kök kelimesinin Oğuz Kağan Destanı'nda yüce; mavi, gök (renk) ve gök (sema) anlamlarında; Orhun Abidelerindeki metinlerde ise, yüce ve mavi, gök (renk) anlamlarında kullanılmış olması, birtakım araştırmacıları yanlış anlamaya sevk ederek, bunların "göge (semaya) tapma" gibi iddialar ortaya atmalarına sebep olmuştur. Hâlbuki, Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. "Üste gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış." veya Türk Oguz begleri budun eşiding: Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun ilingin törüngin kim artatı (udaçı erti)? "Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üste gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?" ifadelerinde de görüldüğü gibi, tengri kelimesi bu cümlelerde yaratıcı değil, bilâkis gök (sema) anlamında kullanılarak yaratılan (kılınan) özelliği göstermiştir. Yani burada önemli olan, sema anlamındaki "gök"ün tengri kelimesiyle ifade edilmesi değil, tengri kelimesiyle ifade edilen "gök"e (semaya) yaratıcı özelliğinin yüklenip yüklenmediğidir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde, "Yere batası kâfirler göge tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı'ya sığınırız." demektedir ki, esasen, bilhassa Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. "Üste gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış." örneğindeki tengri kelimesiyle ifade edilen sema anlamındaki gökün yaratılmış olduğunun açıkça ifade edilmiş olması, bu husustaki endişeleri de gidermektedir. Ancak Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde, bahsedegeldiğimiz inanç sisteminin bozulmuş olabileceği unutulmamalıdır.
4. Gök Tanrı ifadesinin günümüze kadar gelmesinin çeşitli sebepleri olabilir. Kanaatimizce, Oğuz Kağan Destanı'nda görülen kök tengri "yüce Tanrı" ifadesinin veya abidelerin iki yerindegeçen kök tengri "mavi gök" veya "yüce/yüksek gök" yahut "gök sema" ifadesinin anlam değiştirerek Gök Tanrı şeklinde kalıplaşmış olması ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca "Gök Türk, Gök Oğuz" gibi ifadelerin de ses özelliğiyle, bu kalıplaşmada rol oynadığı düşünülebilir.
5. Türklerin İslâmîyet'ten önceki dinî inançları hakkında, o dönemlerde yazılan yabancı kaynakların tercümelerine veya bugünkü birtakım inanç, gelenek ve göreneklerle ilgili yorumlara bakarak hüküm vermek yanlıştır. O döneme ait inanç sistemi hakkında en doğru bilgileri yine o dönemlerde Türkler tarafından yazılan eserlerden alabiliriz. Ancak bu eserleri bir bütün olarak ele almak, kelime kelime incelemek ve ifadelerdeki manalara çok iyi nüfuz etmek gerekir. Aksi taktirde yapılan iş metinlerin gramer olarak günümüz Türkçesine aktarılmasından öteye gitmez ve kendi mazimizle ilgili böyle önemli konularda yabancıların ileri sürdükleri fikirler bizler için mihenk taşı olmaya devam eder.

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Yazımızın ikinci kısmına bir soru ile başlamak istiyoruz. Tek tanrı inancından neyi anlıyoruz, ne anlamamız gerekir? Eğer tek tanrı inancından, iman, ibadet, ahlâk ve muamelât müesseseleriyle birlikte son din olan İslâmîyet'i anlıyorsak, İslâm dininin henüz gelmediği dönemlerde bunu aramak en azından insafsızlıktır, mantıksızlıktır, cahilliktir. Çünkü, böyle kabul edildiği takdirde son din olan İslâmîyet'in son din ve mükemmel din olma özelliği kalmaz. Her iki inancın da kendine has terimlerinin ve özel isimlerinin bulunması gayet normaldir. İlk Peygamber Hz. Âdem zamanından beri gelen hak dinlerin, bozulmamış şekilleri ile son din İslâmîyet arasında çok önemli bir ortak özellik bulunmaktadır. Bu dinlerin tamamında ayrıntıları farklı olmakla birliktetek yaratıcı inancı bulunmaktadır. İman dışındaki unsurlar, yani ibadet, ahlâk ve muamelât ise bu dinlerin her birinde gayet tabii olarak farklı özellikler gösterebilir. Esasen, buradaki farklılık basitten mükemmele giden çizgide, yeni tebliğ edilen bir dinin bir önceki dinden daha fazla tekâmül etmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Kur'ânı Kerîm'in bir ayetinde her ümmetin bir peygamberi bulunduğu bahsedilmektedir. Yine biliyoruz ki bütün insanlara gönderilmiş olmak, sadece son din İslâmîyet'e mahsustur. Yani İslâmîyet'ten önceki dinlerde bütün insanlara gönderilmiş olma özelliği yoktu. O hâlde tek yaratıcı ortak özelliğinden ve her kavme peygamber gönderilmiş olduğu inancından hareket ederek diyoruz ki: Türklerin İslâmîyet'ten önceki inançlarının, Hz. Âdem'den başlayıp son din İslâmîyet'e uzanan çizgi üzerinde bir yerinin, bir zamanının bulunması gerekir. Bu durumda Hz. Âdem'den bu yana tek yaratıcı inancının bulunduğu bütün diğer hak dinler gibi, İslâmîyet'ten önceki Türk dininin de son din İslâmîyet ile ortak bir noktası bulunmaktadır: Tek Tanrı İnancı... İşte bu ortak nokta bir taraftan bozulmamış, yani ilk şekilleriyle İslâmîyet'ten önceki dinleri kaplarken, diğer taraftan da son din olma, yani bozulmamış ve bozulmayacak din olma özelliğiyle İslâmîyet'i içine almaktadır. Peki İslâmîyet de dahil olmak üzere, gelmiş geçmiş tek tanrılı bütün dinlerin bulunduğu bu ortak noktaya ne isim vereceğiz? Maalesef Türkçede bu kavramı karşılamak için, terim hâline gelmiş bir kelime yoktur. İşte burada son ve mükemmel din İslâmîyet'in kitabı Kur'ânı Kerîm'de hanîf kelimesinin ve hanif kelimesinin anlamıyla ilgili ayetlerin bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

"(Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanlara:) Yahudi ya da Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız, dediler. De ki: Hayır! Biz, hanîf olan İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi."

"İbrahim, ne Yahudi ne de Hıristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslüman idi; müşriklerden de değildi."

"De ki: Allah doğruyu söylemiştir. Öyle ise, Hakk'a yönelmiş olarak İbrahim'in dinine uyunuz. O, müşriklerden değildi."

"İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir."

"De ki: Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine ilettili. O, ortak koşanlardan değildi."

"Ve (bana) 'Hanîf (Allah'ın birliğini tanıyıcı) olarak yüzünü dine çevir; sakın müşriklerden olma!', diye (emredildi)."

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

“İbrahim, gerçekten Hakk’a yönelen, Allah’a itaat eden bir önder idi; Allah’a ortak koşanlardan değildi.”

“Sonra da sana: ‘Doğru yola yönelerek İbrahim’in dinine uy! O müşriklerden değildi.’ diye vahyettik.”

Ayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, “hanîf” kelimesi dinin bir sıfatı olarak kullanılmaktadır. Bu ayetlerin ışığı altında, hanîf dinine mensup olan bir kimsenin belirgin özelliği, mensup olduğu dinde, zamanla meydana gelen bozulmalardan etkilenmeksizin, o dinin aslını, hakikatini yaşayan; Hakk’a hakkıyla inanan kimse olmasıdır. Dikkat edersek hanîf kelimesiyle ilgili ayetlerin hiçbiri muayyen ibadet, ahlâk ve muamelât müesseselerinden bahsetmemektedir (Esasen bu müesseselerden bahseden ayetlerin bulunması, bizim iman bahsi hakkında vurgulamak istediklerimizi reddetmez; çünkü bu müesseselerin birbirinden tamamen farklı olmayıp bazı benzerlikler göstermesi normaldir. Meselâ hepsinde oruç ibadeti bulunabilir. Önemli olan bu müesseselerin ayrıntılarıyla aynîlik taşıyamayacağıdır). Şüphesiz, bunun sebebi tekâmül çizgisinde, Hz. Âdem’den başlayarak günümüze kadar gelen dinlerin her birinde ibadet, ahlâk ve muamelât müesseselerinin çeşitli yönlerden farklı özellikler göstermesinden ileri gelmektedir. O hâlde önemli olan iman, yani itikat bahsidir ki, Allah’a lâıykıyla inanmak; Allah’a şirk koşmamak, tek yaratıcı olarak Allah’ı bilmek ve O’na bağlanmak demektir. Bütün bunlardan anladığımız “hanîf” kelimesi, Hz. Âdem’den bu yana dinlerin bozulmamış şekillerindeki öze göre yaşama durumudur. Yani, hanif, Hz. Âdem’den bu yana gelen islâmiyetin ruhuna uygun olarak yaşama demektir. Bu durumda hanîf dini de Islâmiyet’e kadar geçerli bir kavram olup, daha önceki dinlerin bozulmamış şekli için kullanılmaktadır.

“Hanîf” ve “hanîf dini” terimlerini bu şekilde kısaca izah ettikten sonra şimdi, yazımızın birinci kısmında arz ettiğimiz, Oğuz Kağan destanı ve Orhun Abideleri’ndeki metinlerde görülen Türklerdeki tek tanrı inancı üzerinde durabiliriz. Bu inanca göre Tanrı mutlak yaratıcıdır:

Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. “Üste gök (renk) (veya yüce/yüksek) sema, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış.”

Gerek Oğuz Kağan Destanı’ndan ve gerekse Orhun Abidelerindeki metinlerden aldığımız aşağıdaki ifadelerin her birinde Allah inancının gerçekten mükemmel ifade edildiğini görüyoruz:

Ay kaganum, senge çaşgu bolsungıl tüzün, ay kaganum senge; türlük bolsungıl tüzün: negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün; tala turur yirni urugungga birtürsün, tep tedi. “Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, senin hayatın hoş olsun. Yüce Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarısın. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın.”

Tengri senge yir birip buçurmuş bolup turur. men senge başumnı kutumnı bire men. bigü birip, dostlukdın çıkmaz turur men, tep tedi. “Tanrı sana yer vermek lütfunda bulunmuş; ben sana başımı ve devletimi veriyorum; sana vergi veririm ve dostluktan çıkmam.’ dedi.”

Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı koyn teg ermiş. "Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”

Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış, yagıg baz kılmış, tizligig

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

sökürmiş, başlıgıg yükündürmiş. "Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş."

Tengri yarlıkaduk için özüm olurtukuma tört bulungdaki budunug itdim, yaratdım i. kıldım. "Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertitledim kıldım."

Süsi üç bing ermiş. Biz iki bing ertimiz. Süngüşdümüz. Tengri yarlıkadı, yanydımız. "Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaşık. Tanrı lütfetti, dağıttık."

Tengri yarlıkaduk için öküş tiyin korkmadımız, süngüşdümüz. "Tanrı lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaşık."

Yaratan ile yaratılan arasındaki büyük farkı, yaratıcının büyüklüğünü, yaratıcı karşısında insanın âcizliğinin idrakini; İnim Kül Tigin kergek boldı. Özüm sakındım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı. Özüm sakındım. Öd tengri yaşar. Kişi ogli kop ölgeli törümiş. Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda köngülte sıgıt kelser yanduru sakındım. Katıgdı sakındım. "Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım." ifadesi ne kadar güzel dile getiriyorsa, bu ifadedeki "Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş." sözü de, Allah'ın Bâkî sıfatını o kadar güzel anlatıyor. Eğer ifadedeki yaşar kelimesini (s ile ş'nin aynı harfle ifade edilmesi sebebiyle) yasas şeklinde alırsak, bu defa insanın ölmek için yaratılmış olduğunu ve bunun zamanını Tanrı'nın tayin ettiği anlamı çıkar.

Burada özellikle bir hususun da açıklığa kavuşturulması gerektiğine inanıyoruz: Kur'ânı Kerîm'in bir ayetinde her ümmetin bir peygamberi olduğundan, bir ayetinde peygamber gönderilmeyen memleketlere karşı helâk edici olunmadığından, bir başka ayetinde de hiçbir peygamberin kendi kavminin dilinden başka bir dille gönderilmediğinden bahsediliyor. Bu durum metinlerde sık sık geçen tengri veya Türk tengrisi "Tanrı, Türk Tanrısı" gibi ifadeleri normal karşılamamızı gerektiriyor:

Türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tengri kagan olurtdı erinç. "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabîf."

Üze Türk Tengrisi iduk yiri subı ança itmiş erinç. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürtü erinç. "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu, Tanrı, tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır."

İnançlarla ilgili olarak metinlerde gördüğümüz bir başka kelime ise iduk kelimesi olup, "kutsal, mukaddes" anlamlarında kullanılmıştır:

Üze Türk Tengrisi Türk iduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin budun

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

bolçun tiyin kangım İltiriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç. "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu, Tanrı, tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır."

Iduk Ötüken yış budun bardıg. "Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin."

Abidelerde ölmek anlamını karşılamak üzere, "ölmek", Süçig sabınga yımşak agısına arturup öküş Türk budun öltüg, Türk budun ölsiking. "Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin." ve "kergek bolmak", İlig tutup törüg itmiş. Özi ança kergek bolmuş. "İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş." ifadelerinin yanı sıra Sogdca "uçmak" kelimesi de metinlerde sevilip sayılan kimselerin ölümünü ifade etmek için kullanılmıştır: Kangım kagan uçdukda inim Kül Tigin yiti yaşda kaltı. "Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı."

Kül Tigin koyn yılka yiti yigirmike uçdı. "Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu."

Kangım kagan uçdukda özüm sekiz yaşında kaltım. "Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım."

Divanü Lügati'tTürk'te "uçmak" ve "cennet" anlamları verilen uçmak kelimesinin daha sonraki dönemlerde ("cennet" kelimesinin de kullanıldığı İslâmî dönemler) Divanı Hikmet'te, Dede Korkut'ta ve Yunus Emre'de olduğu gibi Türk edebiyatına ait birçok eserde de "cennet" anlamında kullanılması ilginç olup, Orhun Abidelerinin yazıldığı dönemlerde, Türklerde ahiret inancı olduğu görüşünü desteklemektedir.

Oğuz Kağan da çocuklarına vasiyetinde; Ay oğullar, köp men aşdum, uruşgular köp men kördüm; çıda bile ok köp atdum, aygır birle köp yürüdüm; düşmanlarını ıglagurdum, dostlarımı men kültürdüm, kök tengrige men ötedim; senlerge bire men yurdum. "Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağlattım; dostlarımı güldürdüm. Ben yüce Tanrı'ya (borcumu) ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum." diyor ki, burada gördüğümüz Tanrı'ya ödenmesi gereken borç telâkkisi de, İslâmîyet'ten önceki Türklerde ahiret inancı bulunduğu bir işarettir.

Umay kelimesi ise metinlerin bir yerinde geçmekte olup verilen örnekte de görüldüğü gibi, âdeta koruyucu bir ruh görevindedir: Umay teg ögüm katun kutinga inim Kül Tigin er at buldı. "Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı." Esasen Proben külliyyatı serisinin IX. cildinde yayınlanan Sagay metinlerindeki; biz bastap Ülgen adamnang töreende İmay icemeng kada tüstir bu iki kazıng ifadesinin Katanof tarafından "İlk başta aziz Âdem'den türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı anamız Havva ile beraber (gökten) düşmüş (inmiş) tür." şeklinde tercüme edilmesi oldukça dikkat çekici olup, sanırız birtakım tartışmalara zemin hazırlayacaktır. Katanof'un neye dayanarak böyle bir tercüme yaptığını bilmiyoruz ama, bu tercümede sadece Havva kelimesinin değil, Âdem kelimesinin kullanılışı da dikkat çekicidir.

Yer ve su kelimeleri Orhun Abidelerindeki metinlerin birkaç yerinde geçmektedir: Üze Türk Tengrisi ıduk yiri subı ança itmiş erinç. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürti erinç. "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

diye, millet olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu, Tanrı, tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.”

Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş Kağanıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç. "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu, Tanrı, tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.”

Verilen örneklerde de görüldüğü gibi yer ve su kelimeleri ruh veya Tanrı ismi olarak kullanılmamış, bilâkis her ikisinin de tanzim edildiğinden, yani yaratılmış olduğundan bahsedilmiştir. Peki metinlerde yer ve su kelimelerine bu kadar önem verilmesinin sebebi nedir? Yer ve su insanın yaşayabilmesi için vazgeçilmez iki unsurdur. Bu iki unsur olmadan insanların, hayvanların, bitkilerin kısaca canlıların yaşayabilmesi mümkün değildir. Esasen yer ve su kelimelerinin İslâmîyet'in kabulünden sonraki dönemlerde de yanyana kullanılmıştır. Meselâ İslâmî döneme ait eserlerimizden Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan Kutadgu Bilig'deki;

*Ogul kız kişim tip nengin irkmese
Ya yir suv bagım tip kümüş tirmese*

*Çoluk çocuk ve karım diye mal toplamamalı veya
mülk ve bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalıdır*

*Saray karşı yir suv sini birle yok
At üstem kız oğlan kanı birle yok*

*Senin sarayın, köşkün, yerin ve yurdun yok;
at, koşum, çocuk hani; bunların hiçbirisi sende yok.*

*Bu kul küng at adgır bu yir suv kamug
İligdin tegip açtı devlet kapug*

*Bu kul, cariye, at, aygır ve bütün bu yer, su
hükümdardan geldi ve sana devlet kapısı açıldı.*

beyitlerde gördüğümüz yersu kelimeleri bağ, bahçe; yer yurt vs. anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi, Türklerin İslâmîyet'ten önceki inanç sistemi, yazımızın ikinci kısmının başında izah etmeye çalıştığımız "hanîf" terimi ile tam bir uyum içindedir. Türkler gerek Oğuz Kağan döneminde ve gerekse Orhun Abideleri döneminde tek tanrıya, yüce Tanrı'ya inanıyorlardı. İnsanı, yeri, göğü, kısaca her şeyi yaratan; insanların kaderini çizen, bâkî olan bir tanrı inancı "hanîf" anlayışına ters düşmediği gibi, son din İslâmîyet'in tevhit inancına da asla ters düşmemektedir. Her kavme peygamber gönderilmesi ve bu peygamberlerin mensup oldukları milletlerin diliyle hitap etmeleri sebebiyle, Türklerin İslâmîyet'ten önce de en azından Oğuz Kağan ve Orhun Abideleri döneminde o dönemin Müslümanlığını yaşadığını söyleyebiliriz. Esasen, çocuklarına Gün, Ay, Yıldız; Gök, Dağ,

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK İNANCINA DAİR

Deniz isimlerini koyarak hedefini belirleyen, güneş bayrak, gök kurikan diyen ve daha sonra da bu hedefi gerçekleştirmek üzere dünyayı fethetmek üzere çıkan, en önemlisi de bunu Tanrı'ya karşı ödenmesi gereken borç telâkki eden bir zihniyetin, son din olan İslâmîyet'i kolayca kabul etmesi ve asırlarca i'lâyı kelimetullah için zaferden zafere koşmasının ince sırrı da burada gizlidir. Ancak ne "hanîf dini" ifadesini ne de metinlerde geçen tengri yani "Tanrı" ifadesini, o döneme ait inanç sisteminin ismi olarak kabul edebiliriz. Çünkü, gerek hanîf dini ve gerekse özelliklerini izah etmeye çalıştığımız inanç sistemindeki tanrı dini telâkkisi, esasen bütün hak dinlerin bozulmamış şekilleri için geçerlidir. Yani her iki terim de Hz. Âdem'den İslâmîyet'e kadar gelen bütün hak dinler için, daha doğru bir ifadeyle İslâmîyet'ten önceki bütün hak dinlerin bozulmamış şekilleri için sıfat olarak kullanılabilir.

Bu sebeple, asıl önemli olan, o dönemdeki inanç sisteminin isminden ziyade, bu inanç sisteminin hangi özelliklere sahip olduğudur. O döneme ait inanç sisteminin ismini araştırırken bu özelliklerden hareket etmek gerekir.

Doç. Dr. Ahmet DOĞAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 305-319